
KAREL KOSIK

DELOTVORNOST KULTURE*

P. Čehoslovačka kultura, i književnost posebno, duboko je povezana s razvojem socijalizma u našoj zemlji. Češki i slovački pisci su tokom poslednje decenije igrali doista izuzetnu ulogu. Kako biste to objasnili?

O. Nisam siguran da bi jedan kritički prikaz književnosti protekle decenije pružio odgovor na ovo pitanje. Sada se — početkom leta 1968. — nalazimo u dosta neobičnoj političkoj situaciji. Nedostaje nam distanca neophodna da bismo se orijentisali. U ovom času nedostaje nam perspektiva nužna za razlikovanje onih vidova naše kulture koji su tek površna reakcija na trenutnu situaciju od drugih koji poseduju pravu umetničku vrednost po kojoj će i dalje živeti. Taj problem bih radije ostavio otvorenim. Tek će vreme odgovoriti gde se nalaze istinske, prave vrednosti.

Postoji jedno drugo pitanje koje mene zanima: naime, otkud da se naša kultura pokazala tako delotvornom, tako vitalnom. Bez sumnje je da je došlo do uzajamnog oplodavanja između književnosti, umetnosti i filozofije te osnovano možemo govoriti o kulturi u najširem smislu. To ne govorim stoga što sam filozof, već zato što je stvarno postojao jedan posebni kulturni „zajednički imenitelj“, nastao poslednjih godina, koji se naročito jasno očitovao u našoj kinematografiji. Čehoslovačka kultura je u ovom razdoblju bila usredsređena na egzistencijalne ljudske probleme a „zajednički imenitelj“ je bilo pitanje: Šta je čovek?

*) Izvor: *The Politics of Culture (Politika kulture)* od Antonjina Lema, Grove Press, Inc., New York 1973. Karel Kosik rođen je 1926. godine u Pragu; filozof i profesor na Karlovom univerzitetu u Pragu. Od kraja 50-tih godina učestvuje u javnim raspravama i polemikama u časopisima o osnovnim egzistencijalnim problemima zastupajući jedno moderno i liberalno shvatanje marksizma. Zbog svojih stavova je stalno izložen napadima ortodoksnih ideologa. Njegov govor na Četvrtom kongresu pisaca bio je posvećen određenju uloge i odgovornosti intelektualca. Najznačajnije njegovo delo, prevedeno na mnoge jezike, je *Dijalektika konkretnog* (prev. dr Krešimir Georgijević, Prosveta, Beograd, 1967).

Za uzrocima ove pojave moguće je tragati s različitih polazišta. Na primer: Zašto su filozofi bili tako općinjeni čehoslovačkim filmovima, dramama, romanima i pesmama i zbog čega su toliko bili aktivni u njihovom tumačenju? Očevidno stoga što su u tim delima nalazili one iste probleme kojima su se i sami već dugo bavili. Tako su, tumačeći ova dela i objašnjavajući ih, u stvari odgovarali na vlastita pitanja uz pomoć materijala koji su im drugi pružali.

U središtu fundamentalne realnosti češke kulture bilo je pitanje: Šta je čovek? U tome je njena politička, kritička, revolucionarna suština, a ne u tankočutnim političkim aluzijama, otvorenoj kritici političke situacije ili pak prikrivenim napadima na rukovodstvo. Sve su to površne, efemerne stvari. Realno, fundamentalno polemičko svojstvo naše kulture predstavlja činjenica da je ona protivstavila zvaničnom — moglo bi se reći „vladajućem” — shvatanju Čoveka svoje vlastito posve drugačije shvatanje. Otuda je naša kultura bila napad ne na sekundarne aspekte vladajućeg birokratskog režima već na samu njegovu srž i suštinu.

Možda bi trebalo da pojasnim šta podrazumevam pod zvaničnim pojmom Čoveka. Ne mislim ni u kom slučaju da je to ikakvo teorijski i promišljeno formulisano viđenje Čoveka već pre jedan pojam Čoveka implicitno sadržan u političkom, ekonomskom i moralnom funkcionisanju režima, i to upravo Čoveka koga je režim, u isto vreme, masovno proizvodio jer mu je bila potrebna baš ta vrsta ljudskog bića. Na kraju, ljudi se ne rađaju kao ambiciozni karijeristi, slepi za potrebe drugih, koji ne misle, ne osećaju i skloni demoralizaciji; pre su takvi ljudi određenom sistemu neophodni za njegovo nesmetano funkcionisanje te ih on stvara. Uzgred, možda bi trebalo pomenuti da članovi vladajuće političke grupe u Čehoslovačkoj, kao arhetipovi vlastitog shvatanja Čoveka nisu umeli da se smeju i da su smeh smatrali postupno nespojivim sa svojim političkim položajem.

U svom bavljenju pitanjem „Šta je Čovek?” kultura je svoj odgovor prirodno formulisala posve drugačije. Nasuprot zvaničnom viđenju ljudskih svojstava kao Čovekovih granica, praznine, svedenosti i nedostatka dinamizma, češka kultura isticala je Čoveka kao složeno biće, stalno delatno, elastično, u nastojanju da prevaziđe konflikte, kao biće nesvodivo na jednu jedinu dimenziju. Činjenica da je kultura počela naglašavati takve osnovne aspekte ljudske egzistencije kao što su groteskno, tragično, apsurdno, smrt, smeh, savest i moralna odgovornost, ne znači da su se ti aspekti baš tad nenadano iznova pojavili u svakidašnjici, no pre da je zvanična ideologija jednostavno odbijala da prizna njihovo postojanje. Tako zvanični „Marksistički Čovek”

nikada nije umirao pošto je ideologija odbijala da prizna smrt; on nije imao ni tela jer zvanična ideologija nije priznavala Čovekovu fizičku prirodu. Osim toga zvanični Čovek bio je bez savesti jer ni ta kategorija nije zvanično postojala.

Čovek koji nema savesti, koji ne umire, koji ne ume da se smeje, koji nije svestan lične odgovornosti — takav je čovek, dakako, savršena jedinka kakvu i treba jedan manipulisan, birokratski ustrojen sistem. Čovek kakvim ga prikazuje češka kultura protekle decenije je, naprotiv, potencijalni revolucionar jer život u tako manipulisanom sistemu smatra nepodnošljivim.

P. Ovaj odnos između umetnosti i filozofije u kome filozofija tumači umetnost i u njoj traga za odgovorima na svoja pitanja — to je, sigurno, opšta pojava. U čemu vidite njeno posebno čehoslovačko svojstvo?

O. Pretpostavljam da je način na koji je naša filozofija učestvovala u savremenim političkim rasprama bio dosta neobičan, premda to jamačno nije neka posve naročita osobina. Možda bi se moglo reći da su elementi po kojima je ova uključenost specifično čehoslovačka poticali ne toliko iz same prirode naše filozofije koliko iz situacije kojom se ona bavila. Da budemo sasvim poštenu, valja reći da velik deo publiciteta što ga je dobila naša filozofija nije bio rezultat njenih napora već posledica mediokritetstva kulturnih nadzornika poput (Vladimira) Kouckog ili (Jirži) Hajdriha i njihovih nevestih nastojanja da prikažu filozofiju kao opasnu, neprijateljsku snagu. S tim u vezi setih se primedbe zapadnonemačkog filozofa Jirgena Habermasa kome su se češke kolege žalile na neprijateljstvo i progon od strane vlasti: „Vaša situacija bolja je od naše ovde. Nas filozofe i sociologe ovde ignorišu i vlasti i široka publika te ne igramo uopšte nikakvu ni javnu ni društvenu ulogu.”

No to me dovodi do opšte poznate slabosti češke filozofije. Zbog skorašnjih uspeha naših filozofa na političkoj pozornici ne smemo prevideti činjenicu da je napredak češke filozofije u strogo filozofskom smislu — čak i za poslednjih deset godina — gotovo zanemarljiv. Naš doprinos osvetljavaju osnovnih problema kakvi su pitanja vremena, istine, egzistencije ili prirode — izuzetno je skroman; reč je o pitanjima od kojih zavisi sve — ne samo kultura i politika, nego i javni život, međuljudski odnosi, nauka, itd. Mada je filozofija uspela da, za proteklo desetleće, zvaničnu sliku Čoveka zameni drugom, ta njena delatnost bila je ograničena i jednostrana. Pravi filozofski problemi još uvek čekaju na svoje formulisanje i razrešenje.

Uzmimo, na primer, pitanje „šta je Priroda?“ Njemu se može prići na nekoliko posve različitih načina. Može mu se pristupiti sa stanovišta „dijalektike Prirode“, pojma tako često upotrebljavanog poslednjih godina da se uvukao čak i u našu podsvest. Nedavno je u Francuskoj došlo do velike rasprave između Sartra i Garodija oko toga da li ova „dijalektika Prirode“ stvarno postoji ili ne. Međutim, u ovom sporu posebno zanimljive nisu bile toliko razlike koje razdvajaju dva čoveka koliko ideje koje oni prećutno dele. Obojici je zajedničko nekritično prihvatanje određenog pojma Prirode i određenog pojma dijalektike. Obe stranke u sporu shvataju Prirodu čisto i jednostavno kao objekt naučnog izučavanja — drugim rečima, kao meriv i materijalni objekt; kao da obe previđaju činjenicu da Priroda ima neuporedivo bogatije i dublje značenje, kakvo je implicirano terminima *physis* i *natura*.

Ako termin „dijalektika Prirode“ treba da ima filozofski a ne samo ideološki smisao, mora se analizirati istinski *suštinski* odnos između dijalektike i Prirode, što u datom slučaju pretpostavlja prethodno uklanjanje naslaga mistifikacije i ideoloških slojeva. Tada će se dijalektika shvaćena u njenoj povezanosti s *physis-om* i *naturom* pokazati kao dijalektika egzistencije, bića i pojave, izvornosti i izvedenosti, prirodnog i neprirodnog, Prirode i kulture. Ova vrsta istraživanja nema ništa zajedničko sa skolastičkom raspravom oko toga da li je priroda koju izučavaju fizičari, hemičari i biolozi dijalektička ili ne; shvaćena u ovom smislu, Priroda je već rezultat jednog procesa redukcije.

S druge strane, često smo poslednjih godina slušali da Čovek „humanizuje“ Prirodu. Ova tvrdnja previđa činjenicu da je moderni Čovek takođe pustoši i da je, otuda, njegov odnos s Prirodom antitetički proces humanizacije i razaranja. Dovoljno je ukazati na zagađenje vazduha i voda ili na nemilosrdnu eksploataciju tla — na uništavanje onih osnovnih stvari koje čine mogućim čovekov život na zemlji. Posredi su tako uznemirujuće ozbiljne činjenice da će savremeni Čovek morati iznova da se suoči s problemom svog odnosa prema Prirodi u svoj njegovoj važnosti, i to i teorijski i praktično.

P. Položaj socijalističke češke kulture bez sumnje je nejasan. Razgovaramo o poslednjih deset godina, odnosno o drugoj deceniji nakon 1948. Međutim, postojala je isto tako i prva decenija tokom koje se bitni deo češke kulture identifikovao sa zvaničnom politikom i nekako prilagodio tzv. deformacijama. Da li je ona, po vašem mišljenju, bila posebno sklona tome?

O. To je sveobuhvatni, globalni način posmatranja stvari. No, razmotrimo поближе taj problem. Moram priznati da sam pomalo zbunjen. Vratimo

se, recimo, filmu. Čini mi se da su bitne pomake ovom mediju za poslednjih deset godina doneli pre svega novi ljudi, ili bar ljudi neopterećeni pripadnošću vladajućoj hijerarhiji kinematografije. Ako su pojedinci i bili unekoliko vezani za vlast u svetu filma, te su veze bile površne i lako su ih se oslobodili, a to je bitna razlika u odnosu na njihove kolege koji su 50-tih godina obezbeđivali neku vrstu kulturne fasade vladajućim krugovima. Ovim ljudima je, razume se, raskid s „establišmentom” padao neuporedivo teže; neki od njih u tome uopšte nisu uspeli a većina ih još uvek živi u stanju bezmalo trajne stagnacije. Ne želim previše da uopštavam — odgovor na takva pitanja može dati jedino ispitivanje svakog pojedinog slučaja — ali se ne mogu oteti utisku da su ljudi koji predstavljaju avangardu češkog kulturnog fronta nakon 1956. zapravo novajlije na sceni.

P. Pri tom ipak stoji činjenica da je veliki — i čini se, ne najgori — deo čeških kulturnih poslenika prihvatio položaje u vlasti krajem 40-tih i početkom 50-tih godina neuporedivo lakše no što nam izgleda verovatno iz današnje perspektive, a svakako lakše nego što je bio slučaj u drugim istočnoevropskim zemljama.

O. Da ponovim, nisam uveren da je ovakvo „globalno” vođenje doista ispravno; možda nas usredsređenost na većinu čini slepim za brojne značajne izuzetke. Naše razmatranje razdoblja nakon 1945. nije ispravno ako, na primer, ne uzima u obzir i slučajeve kakav je Holanov. Pesnik Vladimir Holan bio je čovek koji je na događaje iz 1945. reagovao pozitivno i po savesti ali je uskoro došao u sukob sa snagama ranog oblika staljinizma u našoj zemlji. Valjalo bi, takođe, ispitati razvojni put pesnika Sajferta i Halasa (žrtava oštre partijske kritike) i tek nakon uspešnog rasvetljavanja sudbina takvih umetnika-pojedinaca, došli bismo do tačke na kojoj je uopštavanje opravdano. Jedino bi na taj način donekle bile osnovane tvrdnje o meri u kojoj je naša kultura kao celina stvarno bila sposobna da razotkriva antihumanističku i antisocijalističku bit staljinizma.

U vezi s tim postavlja se još jedno pitanje: koliko velikih umetnika je, (kako kaže savremena izreka) „plaćajući tribut vremenu” dopustilo da im delo postane jalovo i lažno? Koliko je izuzetno darovitih ljudi bilo navedeno da proizvodi propagandne traktate umesto pravih umetničkih dela?

Verujem da ćete razumeti da samom sebi pokušavam da razjasnim stvari... Sigurno je da su mnogi ondašnju situaciju prihvatili s velikim poletom — ali, stavimo li naspram njih neke

---

pojedince poput onih koje sam pomenuo a i takve kao što su Tajge (Teige) ili Kalandra,^{*)} onda problem postaje složeniji i višedimenzionalniji. Uveren sam da živimo u iluziji da češka kultura predstavlja jednu jedinstvenu, progresivnu, levu struju. U zbilji su, pak, ubrzo nakon 1945. trezno razmišljanje i rasprave o našoj budućnosti zamenili početne izlive entuzijazma; ova neslaganja, prirodno, nisu uvek imala priliku da budu javna.

Postoje i umetnici koje je službenički posao toliko bio obuzeo da nisu imali vremena za sopstveno stvaralaštvo a sad su se našli sred novih okolnosti u kojima im je povratak kreativnom radu veoma težak. Ovo su naravno tek uzgredne napomene; kasnije nameravam konkretnije da se pozabavim ovim pitanjima.

No, dopustite još jednu primedbu. Spremni smo da prošla zbivanja objašnjavamo isključivo staljinizmom. Zaboravljamo da posve neovisno od staljinizma, ljudi oduvek imaju potrebu da napreduju i razvijaju se, da ispravljaju učinjene greške, menjaju mišljenja i to je bilo istina pre staljinizma, za njegovog trajanja i posle njega. Stoga takve pojave kao što je odbacivanje dogmatizma u korist kritičkog mišljenja ne slede nužno iz reakcije na staljinizam, već su objasnjive generacijskim razvojem ili drugim činionicima. Jedna generacija može početi s veoma radikalnim stavovima; može biti ispunjena mladalačkim revolucionarnim žarom a onda postupno, „sazrevajući“, postajati sve više konformistička da bi, na kraju, eventualno, usvojila krajnje nekritične stavove. To je jedan od mogućih generacijskih razvojnih puteva. Moguće je, isto tako, da generacija sledi posve drugačiji pravac: ona, iz ovih ili onih razloga, može na početku prihvatati ideje i kriterijume svojih otaca i tek vremenom doći u sukob s ovim modelima da bi, napokon, kao nezavisna generacija počela postojati dosta kasno — sa četrdeset pre nego sa dvadeset godina. Tek pozni pripadnici ovakve generacije nauče da stoje na sopstvenim nogama, kristalizuju vlastiti pogled na svet, iznađu vlastiti način mišljenja.

Ovim želim da naglasim da ne smemo dozvoliti da staljinizam zakloni određene opšte probleme koji zapravo proizlaze iz smene generacija.

P. Šta su, po vašem mišljenju, bazična iskustva ove zemlje za proteklih dvadeset pet godina?

^{*)} Karel Tajge (Teige), pesnik, kritičar i umetnik, stari komunista i istaknuti teoretičar češke avangarde 30-tih godina; izbačen 1937. godine iz Partije jer je odbio da prihvati moskovske procese i anatemiisanje nadrealističke grupe. Umro je u Pragu krajem 40-tih, a 50-tih godina postao je meta staljinističkih napada na modernu umetnost. Njegov prijatelj, istoričar Kalandra, takođe izbačen iz Partije u vreme moskovskih procesa, osuđen je i obešen krajem 40-tih godina na osnovu isfabrikovanih optužbi.

O. Uveren sam da ovo pitanje ima dva različita aspekta — jedan teorijski, drugi praktični — a taj se tiče društveno-političke realnosti.

Što se tiče teorijske strane stvari, najosnovniji zajednički imenitelj češke intelektualne aktivnosti bila je želja da se sve iz osnova preispita, da se dovedu u pitanje čak i „najočevidniji“ fenomeni, da se analizira i ono što je očito kristalno jasno. Iznova su postavljena pitanja „šta je socijalizam?“, „šta je demokratija?“ ili „šta je značenje revolucije?“ Javne rasprave o ovim pitanjima jasno ukazuju da smo otkrili nešto veoma važno o našem političkom iskustvu; naime, da „kult“ u stvari ne predstavlja deformaciju ili zloupotrebu nečeg što je izvorno bilo nedeformisano i nedvosmisleno, već da je tu reč o mnogo fundamentalnijem fenomenu. Shvatili smo, drugim rečima, da staljinizam nije deformacija određene koncepcije socijalizma već potpuno ostvarenje jedne posve drugačije koncepcije socijalizma koja počiva na načelima i pretpostavkama koje nikad nisu bile sasvim jasne čak ni njegovim najlojalnijim praktičarima i ideološkim privrženicima.

Počnimo od tipične banalnosti staljinističke ere — njenog političkog rečnika. On je prepun fraza poput „gvozdene nužnosti istorije“, „gvozdene discipline“, „inženjera ljudskih duša“, „prenosnih poluga“, „društvenog mehanizma“. Ovaj jezik otkriva više no što izgleda na prvi pogled. On nehotice odaje skrivenu neformulisanu osnovu na kojoj počiva staljinistička koncepcija socijalizma — posebno shvatanje istorije, Čoveka, stvarnosti, istine, dijalektike. To što se ova vrsta socijalizma ustoličila u našoj zemlji na specifičan način povezano je, dakako, s određenim istorijskim uzrocima koje će razjasniti budući istoričari.

Shvatanje istorije kao nužnosti koja se odvija kao neminovnost prirodnog naučnog zakona; samoopravljanje socijalizma kao nužnog i neminovnog; shvatanje Čoveka kao *homo economicus*-a ili kao jedinke kojom se da upravljati; svođenje dijalektike na nekoliko elementarnih crta; shvatanje istine kao utilitarnog sredstva — zbir ovih ideoloških pretpostavki vodi nas samim izvorima opštepoznatog staljinističkog razdoblja.

Rezultati čehoslovačkog iskustva mogu se, dakle, ukratko formulisati na sledeći način: neophodno je iznova sve preispitati, a pogotovu je neophodno iznova promisliti osnovne pretpostavke socijalizma. Meni se čini da dobro poznate odlike staljinizma — nepoštovanje Čoveka, uništenje slobode, kolektivizacija i koncentracioni logori — nisu izopačenja nego *posledice*. Ostaćemo zatočnici sekundarnog i površnog sve dok ne bude mo shvatili da humanistički socijalizam ima drugačije korene od birokratskog, da svaki izra-

sta iz drugačijeg poimanja istorije, Čoveka i istine. Čehoslovačko iskustvo poziva socijalizam na novo kritičko samoispitivanje, na filozofsku analizu njegovih najosnovnijih i najbitnijih pretpostavki.

Drugo, čehoslovačko iskustvo nameće, kao neodložna, nova pitanja koja se tiču društvenog, političkog i ekonomskog funkcionisanja socijalizma, tj. postojećeg modela socijalizma. Do sada sam nastojao da istaknem da je stvaranje humanističkog socijalizma nemoguće bez prethodnog razjašnjenja određenih osnovnih filozofskih pitanja, a sada bih ukazao na to da se praktični modeli socijalizma ne mogu planirati ni adekvatno ostvariti bez razumevanja svega što se za poslednjih sto godina dogodilo u teorijskom i praktičnom razvoju socijalizma. Moramo u potpunosti obelodaniti i učiniti svakom dostupnim dela Roze Luksemburg, Buharina, Trockog, Lenjina, Gramšija i svih onih koji su promišljali mnoge od problema koji nas i danas muče i formulisati njihova praktična rešenja. Moramo temeljno poznavati razvoj socijalističkog pokreta, njegove pojedine partije i struje, od nedefinisane slike Pariske komune do Oktobarske revolucije Lenjina i Trockog. Tako je, recimo, neophodno podsetiti se da je Pariska komuna, koju je Marks opisao kao pokušaj diktature proletarijata, u stvari predstavljala dvopartijski politički sistem kojeg su činili anarhisti i prudonisti. To ne govori u prilog ideološkim predrasudama koje se toliko često nekritički ponavljaju da su zadobile status očevidnih istina o kojima se ne diskutuje. Takođe se moramo podsetiti da je i ruska revolucija otpočela uz postojanje nekoliko političkih partija. Da bi se prevladala kruta, ukorenjena ideologija moraju se isticati ovakve svetovne činjenice.

Konkretna realnost socijalizma kao istorijskog fenomena je nesumnjivo i suviše bogata da bismo je mogli sabiti u ideološke stereotipe. To je živi pokret koji će uvek tragati za najpogodnijim oblicima realizacije i funkcionisanja. Drugim rečima, ne smemo sebi dopustiti da nas u analizi političkih, ekonomskih i društvenih problema socijalizma sputavaju i zavaravaju predrasude i krute sheme. Naša dužnost je da na objektiv i realističan način tragamo za najboljim metodama realizacije socijalizma kao puta čovekovog oslobođenja.

P. Postoji li u tom smislu kakav poseban doprinos čehoslovačke filozofije ili ideologije?

O. Filozofija je, kao i kultura, domen u kome se ništa ne može rešiti nasiljem ili obmanom. Filozofija se razvija u dijalogu, u utakmici različitih ideja — ili, ako to zvuči odveć idealistički — u susretu ideje i stvarnosti. Mišljenje je, razume se, vazda neophodno — ne mogu ga zameniti ni

parole, ni razmetljivi proglassi, ni ideologija. Zabrana tzv. antimarksističkih tendencija, praćena uspostavljanjem apsolutnog monopola u mišljenju, osudila je na smrt marksističku filozofiju: prestala je biti filozofija, postavši ideologija.

Odlika današnje svetske intelektualne situacije je koegzistencija nekoliko osnovnih filozofskih struja uključujući pozitivizam, fenomenologiju, egzistencijalizam kao i hrišćanstvo i marksizam. Međusobna konfrontacija ovih struja se pokazala plodonosnom za svaku od njih. Što je dublje njeno razumevanje legitimnosti i doprinosa drugih, tim svaka od njih postaje smislenija, istinitije i suštinskije formuliše probleme koje druge postavljaju. Nakon 1948. u našoj zemlji nasilno je ukinuto ovo uzajamno intelektualno oplodavanje te smo stoga automatski pali ispod svetuskog nivoa filozofskog mišljenja i postali provincija. Otuda naša sadašnja nastojanja da se oslobodimo ovih provincijskih okova nužno podrazumevaju ponovno uspostavljanje veza s glavnim intelektualnim tokovima današnjeg sveta.

Kao što sam već rekao, obmanjivanje u filozofiji je nemoguće. To praktično znači da, iako je moguće izvesne filozofske struje privremeno potisnuti u stranu, nemoguće ih je zadržati tamo. To objašnjava skorašnje uskrснуće nekad žigosanih intelektualnih struja poput pozitivizma ili hegelijanstva; od 1956. su ove snage uspele da izbore položaj unutar širih okvira apstraktnog marksističkog mišljenja. Sistem mišljenja, svojedobno s prezirom nazvan pozitivističkim eskapizmom, bio je, u stvari, ozbiljan pokušaj ideološke kritike, formulisanja naučnog karaktera filozofije i rešavanja važnih pitanja vezanih uz narav i probleme moderne nauke i logike. Sistem mišljenja svojedobno odbaćen kao hegelijanstvo takođe je, u stvari, bio pokušaj ideološke kritike i formulisanja filozofskih problema vezanih uz istoriju i ljudsku egzistenciju.

Filozofija se u srednjem veku razvijala unutar teološkog sistema i u sukobu s teologijom; morala je proći određen put pre no što je bila u stanju da se oslobodi teologije i uđe u otvoren sukob s njom. Dvadesetovekovna filozofija se — na upadljivo sličan način — razvijala unutar ideološkog sistema i trebalo je vremena da pritisak unutrašnjih konflikata dovede do njene emancipacije od ideologije da bi filozofija, najzad, počela usvajati otvoreno antiideološki stav.

P. Ličnost T. G. Masarika²⁾ je bez sumnje posebno značajna u okvirima čehoslovačkog iskustva.

²⁾ Masarik, osnivač moderne čehoslovačke države, postao je 1948. „niko“ — njegove statue uklonjene su s javnih mesta, njegove knjige iz biblioteka, njegovo ime iz istorijskih knjiga.

O. Povratak Masariku uslovljavaju dve stvari. Pre svega, sadašnji proces demokratizacije u Masariku-demokrati nalazi mnoge nagoveštaje i bitne ideje. Posredi je posve normalan istorijski razvoj: različite generacije u različitim istorijskim situacijama teže povratku ključnim ličnostima prošlosti.

No, povratak Masariku praćen je i drugim okolnostima. Ljudi mu se okreću ne samo kao misliocu, ne samo kao demokrati već isto tako i kao ličnosti. Masarik je postao relevantan upravo zato što čehoslovačkom socijalizmu nije uspelo da stvori ni jednu ličnost čija bi se veličina mogla uporediti s Masarikovom; a taj neuspeh je u bliskoj vezi s posebnim tipom socijalizma koji smo upoznali u ovoj zemlji.

Početak 50-tih godina napisao sam članak o Masariku koji danas smatram površnim i jednostranim. Time ne želim reći kako bi današnji pristup Masariku i njegovom delu trebalo da bude nekritičan. Ne mogu se oteti utisku da je Masarik bio veći kao filozof praktične politike i praktičnog života nego kao mislilac koji se bavi osnovnim filozofskim problemima. On je veoma podsticajan u sferi moraliteta i individualne odgovornosti, politike i moći, ali je manje originalan i dubok u promišljanju osnovnih filozofskih problema. To bi nam olakšalo objašnjavanje obnove Masarikovog kulta, Masarikove ideologije. Ljudi su ga slavili i veličali ne poznavajući stvarno njegovo delo. Što se toga tiče, od 1945. znamo da su Masarika ponnije izučavali njegovi protivnici nego njegovi sledbenici.

P. Kako se to odrazilo na iskustvo čehoslovačkog socijalizma?

O. Svakako postoji veza između nemilosti u koju je pao Masarik i stava naših bivših vođa koji jedva da su mu priznavali čak i to da je 1918. uspeo da izbori nezavisnost naše zemlje. Ponašali su se kao da su likvidacija demokratije i falsifikovanje istorije Prve republike i njenih vođa preduslovi za razvitak socijalizma u Čehoslovačkoj. Ovaj je nihilizam išao tako daleko da je naše zvanično rukovodstvo izrazilo svoje gnušanje povodom dvadesete godišnjice postojanja Čehoslovačke kao demokratske države — buržoasko-demokratske, naravno. Taj bi stav mogao biti sličan držanju Kominterne 30-tih godina kada su glavnim neprijateljima socijalizma smatrani socijaldemokrati a ne nacisti.

Vrhunac ovog nihilizma predstavlja izjednačavanje svih razlika, svih osobnosti i posebnih karakteristika razvoja naše zemlje uz surovo nametanje antihumanističkih, antidemokratskih oblika vladavine. Jedna je stvar kritikovanje buržoaske demokratije i prevazilaženje i nje i njenih vođa poput Masarika, a posve druga uništavanje svega vrednog što je to razdoblje stvo-

rilo. Normalno je da se socijalizam koji izrasta iz demokratskih tradicija u demokratskoj zemlji suočava s drugačijim problemima i da ima drugačiji lik od socijalizma koji nastaje u zemljama bez te tradicije. Možda bismo to što smo rekli mogli sažeti na sledeći način: 1948. sve demokratsko bilo je uništeno u ime socijalizma; 1968. se na neki način vraćamo demokratiji, opet u ime socijalizma. Da li je ovakav razvoj istorijski nužan? Ili je posredi nenužno istorijsko skretanje koje će druge nacije sa sličnom tradicijom moći da izbegnu?

P. Nacije... I to smo iskusili.

O. Čim ste pomenuli „naciju” setio sam se dveju značajnih čeških knjiga iz 1929. i 1930. Mislim na Nojmanovu *Krizu nacije* i Horinu *Kulturu i politiku*. Oba dela sadrže kritiku pojave koja će docnije biti nazvana staljinizmom. Ona potvrđuju moje mišljenje da staljinizam nije samo sistem represije, nasilja i terora već da ovakav spoj administrativnih, birokratskih i tehokratskih mera nastaje pod određenim specifičnim okolnostima. U te okolnosti spadaju raspad morala i savesti ljudskog bića kao odgovorne individue — kritičko mišljenje su zamenile lažne parole, a odgovornost masovna neodgovornost. Imam utisak da se staljinizam ne može u potpunosti objasniti ni ruskim uslovima ni uslovima socijalizma. Staljinizam je, po meni, pre jedan od dva pola krize u kojoj se nalazi čovečanstvo XX veka. Ta se kriza manifestovala i na Istoku i na Zapadu i, premda drugačija po specifičnostima, imala je i neke zajedničke odlike. Staljinizam je kako proizvod tako i tvorac jedne određene istorijske forme društva mase tj. društva u kome je anonimna i neodgovorna masa zamenila umne i odgovorne pojedince. U takvom društvu su međusobni odnosi ljudi zasnovani na mogućnosti dijaloga, razumevanju, sukobu i igri zamenjeni univerzalnom manipulacijom ljudima i stvarima. U tom smislu mi se čini da je staljinizam sistem brutalnog brisanja razlika i to ne samo među pojedincima nego i među nacijama.

Možda će mi neko prigovoriti da je staljinizam — daleko od toga da briše razlike među nacijama — naprotiv vazda uznosio patriotizam, nacionalnu jedinstvenost i ponos itd. Međutim, upravo sva ta priča o nacionalnoj izuzetnosti kao i staljinistička ideologija nacionalnog, same po sebi, dovoljno govore o načinu na koji je staljinizam svodio tako složene pojmove kakav je pojam nacije na nivo klišeja i stereotipa.

P. Ako bolje pogledamo, mogli bismo otkriti da je staljinistički rečnik zapravo tek osavremenjena verzija starog imperijalnog austro-ugarskog žargona.

O. Bilo bi korisno ispitati rečnik staljinističke ere, jezik kojim se razgovaralo, pisalo, javno govorilo i istražiti kakva je bila njegova uloga u održanju ideološke mistifikacije s obzirom da je funkcija jezika u ovom razdoblju bila u tome da skrivi, odvрати, briše razlike. Zavređuje pažnju i ondašnja zvanična teorija jezika. Šta se tada podrazumevalo pod „jezikom“? Jezik je određivan kao sredstvo komunikacije, kao instrument, dakle, kao nešto što Čovek upotrebljava poput čekića ili testere. To je instrumentalno, tehničko poimanje jezika. Otud naravno nije slučajno da marksistički estetičari toga doba — a to važi i za izuzetne ljude kao što je mađarski marksistički filozof i teoretičar književnosti Đerđ Lukač — nisu bili u stanju da shvate ni svrhu ni značenje jezika u kompoziciji umetničkog dela. Oni nisu mogli da u jeziku prepoznaju najfundamentalniji element književnosti. Ravnodušnost zvanične marksističke književne kritike prema jeziku bila je, razume se, neposredna posledica ovog pogrešnog shvatanja jezika kao instrumenta. Ako, pak, jezik ne poimamo samo kao sredstvo nego kao entitet fundamentalno vezan uz ljudsku egzistenciju, uz život Čoveka, tada ne samo da smo u stanju da shvatimo njegovo književno značenje, nego možemo iz načina njegove upotrebe — žargona, slenga, savremenih izraza — saznati mnogo toga o određenom društvenom sloju, ali i o društvu u celini. Ovako shvaćen jezik poseduje ogromnu otkrivalačku i demistifikatorsku moć. To, naravno, pretpostavlja da znamo da shvatimo to što nam jezik kazuje.

P. Kakav je vaš utisak o radikalnoj socijalističkoj levisi u nesocijalističkom svetu, posebno o mladima.

O. U tom kontekstu mi se čini da je izuzetno važan pojam odgovornosti intelektualca. Svako je u određenoj meri odgovoran za svoje ponašanje i njegove posledice. Pošto su mišljenje i odnos između ideja i stvarnosti osnovno polje akcije intelektualca, on mora pomno voditi računa o odgovornosti svoga mišljenja. Intelektualac dela odgovorno, pre svega, u onoj meri u kojoj odbija da bude ideolog, tj. onaj koji sistematizuje lažne doktrine i daje im vanjski izgled istine i opravdanosti. Egzistencija istinskog intelektualca podrazumeva svakodnevnu borbu između mišljenja i ideologije.

No odgovornost tu ne prestaje. Intelektualac mora biti dosledan u svome mišljenju a njegova misao mora donositi određene plodove-zaključke. Intelektualac postaje neodgovoran onog časa kad jednu ideju ne promislivši je do kraja, javno iznosi u nepotpunoj i nedomišljenoj formi. Svaka ideja, koja je tek delimično promišljena i čije sve posledice nisu ispitane, postaje ili neprepoznatljiva ili ideja za čije konkretno ostvarenje su neophodna nepredvidljiva i nekontrolisana sredstva.

Uzmimo jedan primer: problem moći i nasilja. Tu nailazimo na dva tipična jednostrana stano-
višta. Jedno od njih je stav plemenitih duša koje
okreću leđa nasilju, odbacujući svako iz principa.
Iz takvog stava proizlazi pasivno posmatranje
zla u svetu koje se, u krajnjem, može pretvoriti
u jedan oblik licemerja i apatije. Drugi stav je
stav komesara koji želi da promeni svet po svaku
cenu i koji, ne oklevajući, koristi nasilje radi
ostvarenja svojih ciljeva. Opasnost je u tome što
se nasilje lako iz sredstva pretvara u cilj, a što
je trebalo biti reformacija na kraju se ostvari
kao deformacija. U ovom se kontekstu nameću
dva ozbiljna pitanja. Prvo bi se moglo formuli-
sati na sledeći način: svakome ko želi da menja
svet mora biti savršeno jasno pod kojim uslovima
je nasilje opravdano i kakve posledice proizlaze
iz upotrebe svakog nasilja, uključujući i revolu-
ciju, kako u žrtvama tako i u izvršiocima. Istinski
revolucionar je, dakle, onaj koji je savršeno
svestan granica i opasnosti nasilja, uključujući i
opasnost da se i on sam deformiše kao izvršilac
nasilja.

Drugo pitanje tiče se problema ljudske transfor-
macije. Kao i u prvom slučaju, i ovde smatram
da je intelektualac na nivou svoje odgovornosti
jedino ako do kraja ispituje opravdanost i alter-
native revolucionarnog nasilja. Pri razmatranju
problema ljudske transformacije, neophodno je,
pre svega, precizno formulisati šta ta transfor-
macija zapravo znači i odrediti granicu između
boljitika i kvarenja u čoveku.

P. A sada jedno pitanje koje je bilo predmet
tolikih mistifikacija: intelektualac i radnik..

O. Kad razmišljamo o ovom odnosu često smo u
vlasti poznatog mita u kome su delovi društva
nalik delovima ljudskog organizma. Recimo,
metaforično govorimo o odnosu radnika i inte-
lektualaca kao o jedinstvu ruku i glave, ili jedin-
stvu prakse i teorije, ne uviđajući pri tom koliko
ti pojmovi mogu biti pogrešni i obmanjujući.
Analogija ruke-glava implicira da su radnici bez
glave a intelektualci bez ruku, te da je, stoga,
jedinstvo zasnovano na obostranoj nedovoljnosti.
Takvo jedinstvo, uz to, implicira da će ubuduće
inteligencija misliti za radnike a ovi raditi za nju.
Time se pretpostavlja da je proletarijat načelno
nesposoban za mišljenje a inteligencija za rad.
Ostaci ovog reakcionarnog shvatanja još uvek
postoje u mnogim vidovima te tako proletarijat
još uvek veruje da intelektualci „stvarno” ne ra-
de, a inteligencija još uvek vidi radnike kao
„puku” radnu snagu.

Klasna predrasuda koja postoji na obe strane
isto tako predstavlja zapreku za uspostavljanje
revolucionarnog političkog jedinstva radnika i
intelektualaca. Ako radnicima ne prilazi kao pro-
povednik, onda se intelektualac ponaša servilno

---

prema njima. U prvom slučaju, on ima utisak da je došao da poučava neobrazovanu, inertnu masu te svoj odnos s radnicima vidi kao odnos učitelj-učenik ili propovednik-pastva, rečju, vidi sebe kao aktivnog pojedinca naspram pasivne mase. U drugom pak slučaju, intelektualac pokušava da se „prilagodi” radnicima: ceri se i pravi grimase, izigrava radničkog „drugara” tapše ih po ramenu, priča viceve, zove ih po nadimku i, uopšte, ponaša se krajnje servilno, čime je razume se, obezvređen i sam intelektualac.

Revolucionarno političko jedinstvo radnika i inteligencije trebalo bi da počiva na dijalogu i uzvratnom davanju i primanju. Kao dva savremena društvena entiteta, inteligencija i radnici imaju brojna zajednička svojstva: obe grupe poseduju veliku sposobnost sagledavanja stvari u njihovoj celovitosti, način transcendiranja svega parcijalnog i jednostranog. Uz to, obe imaju izuzetnu kritičku moć, pa, samim tim, i sposobnost samokritičnosti. Inteligencija je, patološkim okolnostima dovedena u položaj da mora uveravati druge u vlastitu korisnost i važnost čime je onemogućena da igra svoju normalnu ulogu kritičara društva i sebe same. Pretpostavka revolucionarnog jedinstva radnika i inteligencije je da obe grupe imaju i mozak i ruke, da obe i misle i rade.

Ovo jedinstvo stvoriće nešto novo u političkoj istoriji i to će biti posledica uzajamnog dodira i dijaloga. Jedinstvo ni u kom smislu ne podrazumeva da će se jedna grupa prilagoditi drugoj ili da će jedna ovladati drugom jer to ne bi bilo jedinstvo već prosto brisanje razlika. Da treba da s nekoliko reči odredim značenje ovog jedinstva, rekao bih: *revolucionarna mudrost* i *mudrost revolucije*. Plod uzajamnog i obostranog dodira i dijaloga između radnika i intelektualaca bila bi jedna veoma važna vrednost javnog i društvenog života — politička mudrost. Mudrost isključuje iz politike oportunističke i lukavstvene kao i kukavičluk i površnost. Revolucionarna mudrost i mudri radikalizam bili bi, u isto vreme, i garantije protiv svake histerije i demagogije, protiv ambicije i taštine pojedinaca, protiv kukavičluka, preteranog opreza i poslovične češke uskogrudosti.

Maj, 1968.

(S engleskog prevela VERA VUKELIĆ)